

TURYSTYKA SPOŁECZNA W POLSCE

MONOGRAFIA NAUKOWA
PRZEWODNIK DOBRYCH PRAKTYK

Turystyka społeczna w Polsce

Monografia naukowa

pod redakcją Andrzeja Stasiaka

Przewodnik dobrych praktyk

Kraków – Świdnica 2021

Redakcja naukowa
ANDRZEJ STASIAK

Recenzenci monografii:
PIOTR OLEŚNIEWICZ
DANIEL PUCIATO

Redakcja techniczna i skład
ROMAN ZADORA

Okładka
NATALIA FIGIEL

© COPYRIGHT BY AUTHORS & COTG PTTK KRAKÓW & FUNDACJA SYMBIOZA

Ministerstwo
Rozwoju i Technologii

Publikację wydano w ramach dofinansowania zadania publicznego ze środków Ministerstwa Rozwoju, Pracy i Technologii zgodnie z zawartą Umową nr III/27/P/63003/2810/21/DT pomiędzy ww. ministerstwem a Fundacją Symbioza

Kraków – Świdnica
Grudzień 2021

ISBN 978-83-963906-1-5

Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze
Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK
Oficyna Wydawnicza „Wierchy”
31-010 Kraków, ul. Jagiellońska 6
www.cotg.pttk.pl

Spis treści

Wprowadzenie (<i>Andrzej Stasiak</i>)	7
1. Turystyka społeczna – ramy teoretyczne	
1.1. Turystyka społeczna: geneza i istota (<i>Armin Mikos von Rohrscheidt</i>)	13
1.2. Uczestnicy, formy i kierunki rozwoju współczesnej turystyki społecznej (<i>Armin Mikos von Rohrscheidt</i>)	31
1.3. Turystyka społeczna w badaniach naukowych (<i>Karolina Korbiel, Iwona Dominek</i>)	63
2. Ekonomia społeczna w turystyce	
2.1. Gospodarczy wymiar turystyki społecznej (<i>Sylwia Osojca-Kozłowska</i>)	83
2.2. Rola podmiotów ekonomii społecznej jako kreatorów popytu i podaży na rynku turystycznym na wybranych przykładach (<i>Agnieszka Nowak</i>)	115
3. Podróże grup defaworyzowanych	
3.1. Oferta dla seniorów w kontekście turystyki społecznej – istota i zróżnicowanie (<i>Piotr Kociszewski</i>)	135
3.2. Bariery rozwoju turystyki osób niepełnosprawnych na Dolnym Śląsku w świetle wyników badań ankietowych (<i>Katarzyna Trybuś</i>)	165
3.3. Turystyka szkolna klas IV–VIII w opinii nauczycieli – bariery i korzyści (<i>Iwona Dominek, Karolina Korbiel</i>)	181
4. Udostępnianie przestrzeni dla turystyki	
4.1. Szlaki turystyczne jako ważny element infrastruktury służącej uprawianiu turystyki (<i>Jerzy Kapłon</i>)	205
4.2. Wnioski z kontroli NIK na Wschodnim Szlaku Rowerowym Green Velo w kontekście rozwoju turystyki społecznej (<i>Urszula Dziedzic, Andrzej Trojanowski</i>)	233

5. Otoczenie turystyki społecznej

5.1. Związki terroryzmu z ruchem turystycznym – implikacje dla turystyki społecznej (<i>Waldemar Zubrzycki</i>) .	255
5.2. Rola technologii cyfrowych w procesie rozwoju turystyki społecznej (<i>Piotr Zawadzki</i>)	281
5.3. Znaczenie socjoterapii w turystyce zdrowotnej na obszarach wiejskich (<i>Michał Roman, Antoni Roman, Arkadiusz Niedziółka</i>)	295
Spis tabel	316
Spis rysunków	317
Przewodnik dobrych praktyk	319

1.1. Turystyka społeczna – geneza i istota

WSTĘP

Zadaniem rozdziału jest wprowadzenie Czytelnika w problematykę turystyki socjalnej, zarówno jako zjawiska, narzędzia rozwiązywania problemów społecznych, jak i obszaru ludzkiej przedsiębiorczości w organizacji czasu wolnego. W stosunku do pozostałych części monografii jego celem jest systematyzacja poszczególnych zagadnień, wskazująca ich miejsce oraz powiązania z pozostałymi wymiarami refleksji i obszarami analizowanych działań.

Jako metodę badania przyjęto analizę danych zastanych (*desk research*), w szczególności dokumentów źródłowych, opracowań badaczy odnoszących się do przedmiotu oraz oficjalnych informacji wytwarzanych przez międzynarodowe i krajowe instytucje i organizacje ustalające ramy turystyki socjalnej oraz zarządzające jej programami.

Pierwsza część tekstu poświęcona jest kwestiom definicyjnym i próbie określenia istoty turystyki społecznej. Druga część prezentuje zarys dziejów tej formy podróżowania.

Używając terminów turystyka społeczna i turystyka socjalna jako synonimów autor pozostawia poza obszarem swojej analizy fenomeny niemające wyraźnego komponentu zewnętrznego wsparcia, takie jak działania stowarzyszeń na rzecz swoich członków czy przedsięwzięcia podejmowane przez samorządy i lokalne społeczności na obszarach recepcji turystycznej, w ramach których organizacja oferty turystycznej jest tylko jednym z wymiarów realizacji celów z dziedziny polityk społecznych. Mają one inną genezę i drogi historycznego rozwoju, a także posiadają w dużej mierze różniące się grupy organizatorów oraz uczestników. Kwestie związane z ich historycznym rozwojem zasługują na odrębną analizę jako integralne komponenty turystyki społecznej.

* ORCID: 0000-0001-5811-9096, Gnieźnieńska Szkoła Wyższa, Wydział Nauk Społecznych, redakcja „Turystyki Kulturowej”, Poznań, e-mail: armin@turystykakulturowa.org

CZYM JEST TURYSTYKA SOCJALNA? –
DEFINICJA I KRYTERIA WYODRĘBNIANIA

W najbardziej lapidarnym ujęciu turystyka socjalna to grupa inicjatyw i przedsięwzięć, która odnosi się do włączenia do turystyki grup ludzi, którzy bez ich podjęcia byłiby z niej wyłączeni (Minnaert i in., 2011). Jeden z czołowych badaczy, którzy jako pierwsi zajęli się tą formą turystyki, Michael Hall (2000) opisuje turystykę socjalną jako te relacje i zjawiska w obszarze turystyki, które wynikają z uczestnictwa w podróżowaniu osób znajdujących się w słabszej sytuacji ekonomicznej lub w inaczej uwarunkowanym niekorzystnym położeniu.

Bardziej szczegółowo turystykę społeczną definiuje się jako całokształt zjawisk związanych z aktywnością turystyczną, w tym wakacjami, i korzyściami płynącymi z nich dla ludzi pochodzących z warstw społecznych znajdujących się w niekorzystnej sytuacji lub dla tych, którzy nie mogą w nich uczestniczyć z jakiegokolwiek powodu, a także ich relacje z interesariuszami turystyki na obszarach docelowych. Istotną rolę przyznaje się przy tym inicjatywom politycznym, programom, działaniom i środkom wsparcia socjalnego dedykowanym poszczególnym grupom beneficjentów, a także zaangażowaniu aktywnych aktorów relacji społecznych (BITS-ISTO, 2021; Minnaert, 2016; Jabłonska i in., 2016).

Tę raczej empiryczną definicję można uzupełnić inną, znacznie starszą, wypracowaną, co ważne, przez praktyków z Międzynarodowego Biura Turystyki Socjalnej (BITS) w 1963 r. i określającą ją jako

[...] wszelkie koncepcje i zjawiska związane z udziałem w turystyce warstw społecznych o skromnych dochodach, kiedy uczestnictwo to jest możliwe lub ułatwione przez działania o ściśle określonym charakterze społecznym [cyt. za: Bélanger, 2003, s. 25].

To ostatnie wyrażenie wskazuje na wzajemnie powiązane działania organizatorów i podmiotów wspierających, polegające na wpisywaniu przedsięwzięć realizowanych w ramach turystyki socjalnej w szersze programy polityki społecznej.

Proces dojścia do takiego rozumienia turystyki socjalnej był długi. Pierwotnie badacze turystyki definiowali ją z perspektywy zaspokajania potrzeb (niektórych) grup społecznych o słabej pozycji ekonomicznej. Pionier naukowej refleksji nad turystyką Walter Hunziker w jednym z wcześniejszych dzieł opisywał turystykę społeczną jako

[...] związki i zjawiska w ramach turystyki wynikające z uczestnictwa w podróżach grup ekonomicznie słabych lub w inny sposób upośledzonych w społeczeństwie [Hunziker, 1951, s. 1].

Osiem lat później on sam, uznając odrębność turystyki społecznej jako formy turystyki, zaproponował następującą jej definicję:

Turystyka społeczna jest rodzajem turystyki uprawianej przez grupy o niskich dochodach, a która jest możliwa i ułatwana przez całkowicie odrębne, a zatem łatwo rozpoznawalne usługi (Hunziker, 1959, cytat za: Goeldner, Ritchie, 2009, s. 378).

Stopniowo Hunziker łączył turystykę socjalną już nie tylko z przezwyciężaniem ekonomicznych barier, ale widział ją też jako wartość dodaną dla każdego społeczeństwa, osiąganą dzięki pogłębianiu rozumienia innych ludzi i kultur, a tym samym zmniejszania skali ksenofobii i izolacjonizmu. Dlatego był zdania, że rządy powinny wspierać tę formę turystyki i zachęcać do niej także z tych powodów, nie skupiając się tylko na ekonomicznym wymiarze jej kryteriów (Hunziker, 1961). Sam Hunziker, zapewne wskutek własnego zaangażowania i wynikłej z niego obserwacji praktyki (zob. niżej), konsekwentnie pogłębiał i rozwijał rozumienie turystyki socjalnej. Ewolucja poglądów tego wczesnego badacza pokazuje, jak dynamiczne były zmiany w podejściu do interesującej nas formy turystyki.

Inny badacz zjawiska, Artur Haulot definiuje turystykę socjalną z perspektywy konsekwentnie intensyfikowanej francuskiej aktywności w tym obszarze, walnie wspieranej przez instytucje publiczne, która w momencie publikacji jego analizy znalazła kulminację w rozwiązaniu systemowym: powołaniu Krajowej Agencji ds. Bonów Wakacyjnych (ANCV). Nie dziwi więc, że Haulot dostrzega i docenia publiczne i systemowe podejście: w jego definicji turystyka socjalna to

[...] całokształt relacji i zjawisk wynikających z uczestnictwa w wyjazdach czasu wolnego grup społecznych o skromnych dochodach, które stają się możliwe lub jest ułatwane przez działania o ściśle określonym charakterze społecznym [Haulot, 1981, s. 208].

Ponad trzydzieści lat po pierwszych analizach turystyki społecznej, a jednocześnie już ćwierć wieku temu, tym razem praktycy z BITS, w kontekście długich i różnorodnych doświadczeń inicjowania i wspierania oddolnych programów określili istotne cechy przedsięwzięć i programów, które można zaliczyć do tej grupy aktywności programów i imprez turystycznych, tym samym formułując jej brzegowe i łatwe do zweryfikowania kryteria. W ich opinii te przedsięwzięcia powinny łączyć cele społeczne, edukacyjne i kulturalne sprzyjające poszanowaniu i rozwojowi ich uczestników. Grupa ich beneficjentów winna być definiowana bez jakiegokolwiek dyskryminacji rasowej, kulturowej, religijnej, politycznej, wynikającej z założeń ideologicznych czy

polityczno-społecznych. Integralnym komponentem proponowanych przedsięwzięć powinna być zawsze pozaekonomiczna wartość dodana. Ich organizatorzy powinni być ukierunkowani na integrację ze środowiskiem lokalnym obszarów realizacji przedsięwzięć (czyli terenów recepcji turystycznej). Koszty imprez, ale także formy aktywności uczestników winny być wyraźnie wskazane w dokumentacji i umowach oraz zgodne z określonymi celami społecznymi, a powstałe nadwyżki w całości lub części ponownie zainwestowane w poprawę usług oferowanych społeczeństwu. Wreszcie zarządzanie personelem tej grupy przedsięwzięć powinno być zgodne z przepisami socjalnymi i sprzyjać osiągnięciu satysfakcji z pracy (*Montreal Declaration...*, 1996, art. 14).

Jak widać doświadczenia współpracy z organizatorami, beneficjentami i gospodarzami turystyki społecznej pozwoliły jej uznanym organizatorom i protagonistom zestawić ściśle zasady i warunki jej organizacji, obejmujące zachowania i korzyści szerokiej grupy interesariuszy. Już wtedy wpisywało ją to w nurt turystyki zrównoważonej.

Aktem istotnym dla rozumienia turystyki socjalnej, ale także dla jej dynamicznego rozwoju w państwach członkowskich Unii Europejskiej jest opracowana w 2006 r. z inicjatywy Komisji Europejskiej przez Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny (rozbudowana) *Opinia EKES w sprawie turystyki socjalnej w Europie*. Od jej wydania Unia, która już wcześniej wspierała programy turystyki społecznej w formie inicjowanych z zewnątrz interwencji na rzecz niektórych grup znajdujących się w trudnej sytuacji lub defaworyzowanych, uczestniczy w jej wsparciu systemowo. Według tego dokumentu turystyka społeczna jest działalnością typu subsydiarnego w obszarze inkluzji społecznej, a jej głównym celem jest zapewnienie możliwości rozumianego jako jedna z form prawa do wypoczynku i podróżowania w czasie wolnym jak największej liczbie ludzi, w szczególności osobom z najmniej uprzywilejowanych grup społeczeństw (*Opinia...*, 2006, p. 2.1). Komitet *expressis verbis* artykułuje to prawo „większości ludzi do udziału w turystyce”, przy czym wyraźnie uznaje turystykę społeczną za główny sposób realizacji popularnych od lat 80. XX w. koncepcji *tourism for all* (*Opinia...*, 2006, p. 2.4.1). Biorąc za punkt wyjścia wspomnianą wyżej definicję BITS z 1963 r. poszerza ją, wskazując głównych wykonawców programów tej formy organizacji czasu wolnego: „turystyka socjalna to działalność organizowana w niektórych państwach przez stowarzyszenia, spółdzielnie i związki zawodowe, której celem jest zapewnienie możliwości podróżowania jak największej liczbie osób, a w szczególności osobom należącym do najmniej uprzywilejowanych grup społeczeństwa” (*Opinia...*, 2006, p. 2.2.1).

Jednocześnie dokument precyzuje trzy warunki, które (spełnione łącznie) pozwalają uznać programy, ale i poszczególne oferty, za przedsięwzięcia takiej turystyki. Pierwszym z nich jest grupa beneficjentów: mają to być osoby, których sytuacja życiowa całkowicie lub częściowo uniemożliwia korzystanie w pełni z ich prawa do turystyki, niezależnie od tego, czy wynika to z przyczyn gospodarczych, niepełnosprawności fizycznej albo umysłowej, izolacji pojedynczych osób lub rodzin, ich ograniczonej mobilności, trudności związanych z miejscem życia czy z innych rzeczywistych przeszkód. Drugi warunek to faktyczne podejmowanie przez organizatorów (którymi mogą być instytucje i organizacje publiczne oraz niepubliczne, przedsiębiorstwa, związki zawodowe albo „zorganizowane grupy osób”) działań na rzecz likwidacji lub ograniczenia wspomnianych barier. Trzecim warunkiem jest skuteczność tych działań, czyli faktyczne umożliwienie beneficjentom udziału w turystyce realizowanej zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju, dostępności i solidarności (*Opinia...*, 2006, p. 2.2.2).

Należy zaznaczyć, że jakkolwiek poszczególne kryteria były wcześniej formułowane przez praktyków (jak BITS) i badaczy, to jednak obligatoryjne ich powiązanie i umieszczenie w oficjalnym dokumencie Unii Europejskiej posiada inny ciężar gatunkowy. Wykorzystywane bowiem odąd w nowo formułowanych programach krajowych i respektowane przez oferentów, są one stosowane jako kryterium systemowego wspierania (w tym dotowania lub pełnego finansowania) przez Komisję Europejską i instytucje państw członkowskich setek przedsięwzięć o dużej skali i tym samym przyczyniają się do upowszechnienia turystyki społecznej także w krajach, w których dotąd była ona zjawiskiem niszowym. Jako przykład można podać tezy późniejszego o rok polskiego dokumentu opracowanego na zlecenie Ministerstwa Sportu i Turystyki (*Analiza...*, 2007, s. 3-4). Podobnie definiowana jest w nim zarówno turystyka socjalna, jak i jej uczestnicy-beneficjenci. Jednocześnie autorzy dokumentu w ślad za EKES uznają turystykę społeczną za jedną z form realizacji równego prawa ludzi do wypoczynku i czasu wolnego wyrażonego w Powszechnej deklaracji praw człowieka (*Universal Declaration...*, 1948) i sprecyzowanego w uniwersaeklaracji manilskiej WTO (*Manila Declaration...*, 1980, art. 10), powołując się na takie rozumienie tej formy turystyki przez kodeks etyki w turystyce (*Globalny kodeks...*, art. 7). Tym samym jako jej zadanie, obok bycia kolejną formą należnego wszystkim odpoczynku, widzą oni zapewnienie uczestnikom przestrzeni, w której mogą oni rozwijać własną osobowość i integrować się społecznie.

Postawienie swoistej „kropki nad i” w definiowaniu współczesnej turystyki społecznej przez zrównanie korzyści społeczności lokalnej z korzyściami jej uczestników można chyba przyznać jej australijskim badaczom: Lynn Minnaert, Robertowi Maitlandowi i Grahamowi Millerowi. W szeroko cytowanej publikacji, w ramach szerokiej i dobrze uzasadnionej analizy za niezbędne cechy turystyki społecznej uznają oni nie tylko „dodaną wartość moralną” (odpowiadającą wyżej przytaczanym relacjom i warunkom), ale i postulują uznanie za jej równorzędny cel „wzajemnego zysku społeczności przyjmującej turystów lub odwiedzających w trakcie wymiany turystycznej” (Minnaert i in., 2011, s. 408). Takie ujęcie turystyki społecznej zaakceptował także nadal wyznaczający jej światowe standardy BITS (ISTO). Powołując się na propozycję kanadyjskiego badacza Luisa Jolina z 2013 r. Międzynarodowe Organizacja Turystyki Socjalnej aktualnie definiuje ją „operacyjnie” jako grupę

[...] programów, wydarzeń i działań, które umożliwiają wszystkim grupom ludności – a w szczególności młodzieży, rodzinom, emerytom, osobom o skromnych dochodach oraz osobom o ograniczonej sprawności fizycznej – korzystanie z turystyki, przy jednoczesnym dbaniu o jakość relacji między odwiedzającymi i społecznościami przyjmującymi [BITS-ISTO, 2021].

Na tle ewolucji pojęcia turystyki socjalnej łatwiej zrozumieć i uznać funkcjonalne walory rozpowszechnionej w Polsce definicji Bogdana Włodarczyka z 2010 r., który określa ją jako „rodzaj całkowicie lub częściowo finansowanej zewnętrznie lub organizowanej na zasadach wolontariatu aktywności, mającej na celu realizację prawa powszechnego dostępu do turystyki, będącej jednocześnie narzędziem do osiągnięcia innych, ważnych z punktu widzenia jej beneficjentów celów o charakterze społecznym (patriotycznych, wychowawczych, edukacyjnych, poprawy jakości życia itp.” (Włodarczyk, 2010, s. 34).

Autorzy najważniejszej dotąd polskiej publikacji naukowej odnoszącej się do turystyki społecznej, stwierdzają dużą zbieżność tez jej kluczowych analiz i oficjalnych dokumentów z podstawowymi cechami, które ją wyróżniają. W ich opinii są to:

- pełne lub częściowe dotowanie jej imprez lub przynajmniej ich organizowanie „po kosztach”, czyli bez komponentu zarobku,
- realizacja przez jej przedsięwzięcia powszechnego dostępu do turystyki różnych grup, w tym słabszych ekonomicznie i z rozmaitych powodów wykluczonych społecznie,
- jednoczesne dążenie do poprawy popytu na usługi turystyczne, najczęściej w obszarach realizacji jej produktów

(co uwzględnia wyżej przytoczoną „klauzulę korzyści gospodarzy” – przyp. AMR) oraz

- traktowanie jej i używanie jako jednego z narzędzi realizacji ważnych dla społeczeństwa celów, jak poprawa jakości życia poszczególnych warstw społecznych czy szerszy dostęp do edukacji (Stasiak, Włodarczyk, 2012).

O ile jednak turystykę (przynajmniej w jej „socjalnym” wydaniu) już dość powszechnie uznaje się za prawo społeczne i panuje wysoka zgodność teoretyków i praktyków co do jej kryteriów, to kluczowym pytaniem w kontekście badań nad nią oraz jej perspektyw rozwojowych nadal pozostaje, w jaki sposób prawo to wyegzekwować, tj. zapewnić wszystkim potrzebującym członkom społeczeństw możliwość uczestnictwa w posiadających taki charakter wyjazdach i pobytach turystycznych (zob. McCabe, Diekmann, 2020). Komisja Europejska i jej agendy, doceniając znaczenie turystyki społecznej w zapewnianiu równości społecznej przynajmniej w wymiarze wypoczynku, od ponad 20 lat wyraźnie angażują się w jej wspieranie (*Analiza...*, 2007), egzekwując we wspólnotowych i dotowanych programach dostęp do turystyki dla każdego i wiążąc inicjowane i wspierane programy z założeniami i kryteriami zrównoważonego rozwoju europejskiego przemysłu turystycznego (zob. *Opinia...*, 2006, 2.4). Unia Europejska wyznacza tym samym priorytety dla przyszłej polityki wspierającej mobilność społeczną. Jednak większość państw członkowskich wspólnoty w realizacji owego prawa do turystyki kieruje się różnymi podejściami, a nawet definicjami samej turystyki społecznej, uznaje rozmaite priorytety i różnie definiuje role i zaangażowanie władzy publicznej oraz kwestie rozwoju tej gałęzi turystyki, w tym kryteriów uznawania jej produktów i wyłaniania ich wykonawców, jak też lokalnego zatrudnienia i innych korzyści przy ich realizacji w obszarach docelowych, co wykazuje analiza porównawcza (zob. Diekmann, McCabe, 2011). W rezultacie krajowe systemy turystyki socjalnej i jej praktyka różnią się na tyle mocno, że perspektywa w miarę koherentnego podejścia do organizacji turystyki społecznej w Europie (nie mówiąc o wspólnym i jednolitym) wydaje się nadal odległą.

Spośród wielu teoretycznych założeń wypracowanych w ciągu długiego rozwoju turystyki socjalnej, tymi które zapewne na trwałe pozostaną dla jej planowania i organizowania są:

- uznanie prawa wszystkich ludzi do korzystania z turystyki i dążenie do jego realizacji,

- konsekwentne zadaniowanie jej długofalowych programów, przedsięwzięć i poszczególnych produktów na integrację społeczną jej uczestników,
- dbałość o tworzenie zrównoważonych struktur turystycznych z udziałem gospodarzy obszarów recepcji w usługach i ich partycypacją w procesach zarządczych,
- włączenie jej przedsięwzięć w politykę zatrudnienia i lokalnego rozwoju gospodarczego na obszarach docelowych,
- wnoszenie wkładu w zrównoważony rozwój turystyki w skali globalnej i w demokratyzację społeczeństw (Diekmann, McCabe, 2020; Cavlak, Selvi, 2012).

Proces wpisywania (starszej) turystyki socjalnej w pojawiające się w ostatnich 25 latach (przyszłościowe) założenia turystyki zrównoważonej zaowocował dookreślanie warunków, jakie powinny spełniać jej przedsięwzięcia, a zwłaszcza długofalowe programy. McCabe i in. (2012) wskazują na cztery zasadnicze cechy tej pierwszej, zapewniające jej kompatybilność z dominującymi zapewne już w nieodległej przyszłości (a w wielu miejscach być może jedynymi dopuszczalnymi) konceptami tej drugiej. Są to:

- tworzenie organizacji lub podmiotów pośredniczących, mających dopasować popyt na turystykę socjalną do jej podaży, odpowiedzialnej z punktu widzenia obszarów jej recepcji i przemieszczeń turystów,
- oparcie finansowania na stabilnych i niezawodnych zasobach, tworzonych przez partnerstwo publiczno-prywatne,
- podtrzymywanie dobrej reputacji struktur organizacyjnych turystyki społecznej, w szczególności przez zapobieganie ich dążeniu do osiągania wysokich dochodów, a w konsekwencji komercjalizacji,
- permanentne monitorowanie popytu na turystykę społeczną oraz dopasowywanie programów i produktów do jego stale zmieniającej się struktury.

ZARYS DZIEJÓW TURYSTYKI SOCJALNEJ

Historia turystyki socjalnej, od jej początków po drugie dziesięciolecie XXI w. wykazuje, że we wszystkich jej okresach składały się na nią zarówno (krajowe) systemy i programy o charakterze zamkniętym, tworzone z myślą o określonych grupach beneficjentów, a czasem także realizujące odgórne założenia ideologiczne, jak i systemy i programy otwarte, konstruowane w sposób umożliwiający ich łatwe dostosowywanie do zmieniającego się otoczenia, w tym do potrzeb kolejnych

grup albo realizacji zasad zrównoważonej turystyki (Jolin, 2020). Początki zorganizowanej turystyki społecznej napotkamy już przed wybuchem I wojny światowej w aktywności organizacji francuskich i szwajcarskich organizacji młodzieżowych, które systemowo dotowały uczestnictwo w górskich obozach wakacyjnych dla swych członków z ubogich rodzin (Wojciechowska-Solis, 2011). Także w Szwajcarii, realizując w praktyce swą wizję turystyki, jeden z jej pierwszych badaczy W. Hunziker współtworzył koncepcję federalnego funduszu oszczędnościowego przeznaczonego na podróże (Schweizerische Reisekasse), który skutecznie wspomagał rodziny o niskich dochodach w finansowaniu wakacji. Hunziker był prezesem funduszu od 1939 r. przez ponad trzydzieści lat (Hunziker, 1969). W tym samym czasie programy i przedsięwzięcia typowe dla turystyki socjalnej pojawiają się w polityce społecznej III Rzeszy (program *Kraft durch Freude*), a potem reżimu sowieckiego. W obu przypadkach nadrzędnym celem programów było pozyskanie poparcia szerokich warstw ludności dla rządzących przez zapewnienie im usług i doświadczeń uznawanych dotąd za przywileje elit (Mikos v. Rohrscheidt, 2020).

Rok 1936 uważa się za początek tzw. trzydziestu wielkich lat turystyki socjalnej. Wówczas to – inspirowane dotychczasową praktyką wdrażaną w niektórych państwach pod naciskiem ich władz (Diekmann i in., 2018) oraz konwencją Międzynarodowej Organizacji Pracy nr 52 dotyczącą prawa do płatnego urlopu, tzw. *Paid Leave* (CO52, 1936) – jako jej organizatorzy na pierwszy plan wysunęły się związki zawodowe. Konwencję szybko ratyfikowały liczne kraje Europy, ale także Meksyk i Brazylia, co zapewniło nieprzerwany rozwój turystyki socjalnej na zachodniej półkuli w latach II wojny światowej. Dla realizacji swoich programów wczasowych związki i krajowe stowarzyszenia wypoczynku warstw pracujących pozyskiwały subsydia od rządów, które na podstawie ratyfikacji wspomnianej konwencji miały podstawy prawne i jednocześnie swego rodzaju zobowiązanie do takich wydatków (Jolin, 2020).

Po roku 1945 turystyka socjalna niemal od razu odrodziła się w krajach, gdzie zniszczenia wojenne były mniejsze i wspomniane 30 lat rozwoju trwało aż do kryzysu ekonomicznego w 1973 r. Jednak dużą zmianę przeszły teoretyczne, humanistyczne i społeczne założenia turystyki socjalnej. Oto bowiem zyskała ona uniwersalne uzasadnienie w koncepcji praw człowieka. Do pierwotnego katalogu tych praw z 1948 r. – teraz poszerzonego i formalnie uznanego w ramach ONZ – dołączono prawo do czasu wolnego i wypoczynku wraz z okresowym płatnym urlopem (*Universal Declaration...*, 1948, art. 24).

W kolejnych latach było ono sukcesywnie wprowadzane do międzynarodowych i krajowych systemów prawnych oraz do umów o pracę. Skutkiem tego było stopniowe rozpowszechnienie się rozumienia turystyki społecznej jako realizacji prawa do wakacji przysługującego każdemu człowiekowi niezależnie od jego sytuacji ekonomicznej i społecznej, co ostatecznie znalazło swoje odzwierciedlenie w *Globalnym kodeksie etyki w turystyce* (1999, *Resolution*, preambuła i art. 7).

Jednocześnie w niemal całym okresie zimnej wojny (1946-1982) założenia ideologiczne tzw. obozu socjalistycznego obejmowały organizowane państwowo powszechne programy czasów pracowniczych, najsilniej rozwinięte dla „strategicznych” zawodów, jak górnicy, hutnicy, robotnicy wielkoprzemysłowi, pracownicy wojska, milicji i wymiaru sprawiedliwości oraz ich rodzin. Było to niezbędne do wytworzenia, a potem podtrzymania i rozpowszechniania opinii „lepszego” „postępowego” i „bardziej sprawiedliwego” świata ludzi pracy, które miały przyciągać kolejne społeczeństwa do przyłączenia się do tego politycznego obozu. W obliczu konkurencji świata „kapitalistycznego” i „socjalistycznego” (która w interesującym nas obszarze sprzyjała rozwijaniu turystyki socjalnej, obejmowaniu nią kolejnych grup społecznych i wdrażaniu kolejnych, oryginalnych programów) stworzono w 1963 r. Międzynarodowe Biuro Turystyki Socjalnej (BITS, aktualnie ISTO – International Social Tourism Organisation). Pierwotnie jego zadaniami były: wymiana doświadczeń Wschodu i Zachodu, krytyczna refleksja nad poszczególnymi praktykami, wypracowanie spójnych programów oraz doradztwo na poziomie rządów, organizacji międzynarodowych i instytucji tworzących i realizujących programy turystyczne (Jolin, 2020).

Ważną cezurą w rozwoju turystyki socjalnej i początkiem drugiego okresu jej rozwoju w innych warunkach był pierwszy wielki powojenny kryzys ekonomiczny w 1973 r., po którym w globalnej polityce i w programach gospodarczych państw demokratycznych do głosu doszły poglądy neoliberalne. W większości państw niekomunistycznych organizatorzy turystyki społecznej nie mogli już polegać na rządach jako głównych donatorach swoich programów, co spowodowało zwrócenie się do pracodawców lub komercyjnych operatorów turystyki i ich federacji. Efektem tego była postępująca komercjalizacja tych programów: organizacja produktów zaczęła się opierać na wzorach rynkowych, co podniosło standard usług oferowanych w ramach większości z nich, jednocześnie zaś powszechne myślenie w kategoriach rachunku ekonomicznego zachwiało ich wiernością wobec humanistycznych i socjalnych założeń tej gałęzi turystyki.

Próby korygowania tych trendów rozwojowych w kierunku utrzymania właściwego charakteru turystyki społecznej obrazują ówczesne porozumienia i dokumenty wypracowywane przez organizacje i instytucje międzypaństwowe (*Montreal Declaration...*, 1996; *Opinia...* 2006). Z drugiej strony stopniowy wzrost poziomu dobrobytu szerokich warstw społecznych w licznych krajach, zwłaszcza zachodniej i północnej Europy, umożliwiał zwiększenie wsparcia dla grup socjalnie słabych i pozytywnie wpływał na akceptację w społeczeństwach programów poprawy warunków ich egzystencji i aktywizacji społecznej z komponentem ekonomicznej kompensacji/wsparcia ze strony państwa. Obu tym procesom towarzyszyło opracowywanie pierwszych powszechnych koncepcji rozwoju turystyki społecznej jako „turystyki dostępnej dla wszystkich”, takich jak brytyjski *tourism for all* z 1989 r. (Minnaert i in., 2006).

Z czasem poszerzenie skali turystyki społecznej o coraz liczniejsze wyjazdy zagraniczne przyniósł też proces otwierania się licznych granic, który przyspieszył szczególnie po wydarzeniach lat 1989-90 i upadku systemów komunistycznych. Paralelnie przyspieszający rozwój licznych społeczeństw dotąd opóźnionych w wymiarze gospodarczym oraz w percepcji praw ludzkich i pracowniczych wywołuje masowe żądania faktycznego równouprawnienia kolejnych warstw społecznych i obejmowania ich turystyką społeczną.

W środowisku nam bliższym, w tym w Polsce, następuje najpierw dość nagły upadek najważniejszych organizatorów turystyki socjalnej (masowe związki zawodowe, wielkie zakłady przemysłowe, systemy dotacji wycieczek szkolnych) i utrzymywanych przez nie podmiotów operacyjnych (jak ośrodki wczasowe), a potem bardzo powolny proces jej odradzania, tym razem także na nowych obszarach: subsydiowanej przez lokalne samorządy turystyki rodzinnej, prywatnych wyjazdów finansowanych przez świadczenia pracodawców i odbudowującego się sektora świadczeń sanatoryjnych i uzdrowiskowych. W krajach Europy Środkowej, w tym w Polsce, ten ostatni odgrywał większą rolę społeczną niż w innych częściach świata, był (i nadal jest) traktowany jako forma turystyki socjalnej i tradycyjnie subsydiowany oraz koordynowany przez władzę publiczną (Stelmach, 2017).

Jednocześnie, jako przeciwwaga dla neoliberalnego rozumienia relacji społecznych, w obronie pożądanego interesariuszy turystyki społecznej w jej obszarach docelowych oraz w odpowiedzi na pojawiające się oznaki kryzysu klimatycznego coraz wyraźniej promowane i instytucjonalnie wspierane są programy długofalowe (bazujące na respekcie wobec środowiska, uwzględniające działania służące

jego zachowaniu na przyszłość oraz zakładające nienaruszanie lokalnych struktur i relacji społecznych) oraz rozwijające ofertę turystyki społecznej w oparciu o faktycznych gospodarzy w obszarach recepcji. Wszystko to zbliża turystykę społeczną do coraz powszechniej realizowanych koncepcji turystyki zrównoważonej, a w wielu miejscach integruje ich programy. Wprowadzanie rozmaitych operatorów, w tym biur podróży i lokalnych operatorów pakietów turystycznych jest teraz uzależniane od zachowania przez nich zasad dostępu do turystyki jako prawa i zrównoważenia produktów w wymiarze środowiskowym i społecznym (Jolin, 2020).

Trzeci, współczesny okres rozwoju turystyki społecznej to czas dalszego równoważenia jej produktów w wymiarze środowiskowym i odpowiedzialnego planowania oraz organizowania (EARTH, 2017). W ostatnich latach dochodzi do tego bardziej restrykcyjne traktowanie w niektórych krajach lekceważonego dotąd indywidualnego wpływu turysty na środowisko, m.in. tzw. śladu węglowego. Jednocześnie można zaobserwować dalsze konsekwentne poszerzanie spektrum beneficjentów turystyki społecznej, m.in. o młodzież szkolną i seniorów, bez względu na ich położenie ekonomiczne. W tym okresie w Europie (której liczne społeczeństwa szybko się starzeją, a przejściu na emeryturę zwykle towarzyszy nagłe zubożenie) odnotowuje się popularyzację krajowych i międzypaństwowych programów turystyki seniorów i silne wsparcie dla nich ze strony Unii Europejskiej. Proces ten znacznie przyspieszył podczas hiszpańskiej prezydencji w Unii Europejskiej w 2010 r., skutecznie zabiegającej o realizację swego sztandarowego programu Europe Senior Tourism (Stasiak, 2011).

Nie zapominając o pozostałych uczestnikach turystyki społecznej Unia Europejska, we współpracy z krajowymi organizacjami i – pośrednio – operatorami produktów, inicjuje kolejne programy szeroko zakrojonej turystyki, w których wdrażane i testowane są nowe rodzaje świadczeń i doświadczeń. Wzorcowy pod tym względem był rozpoczęty w 2010 r. projekt Calypso, dla którego w każdym kraju Unii i krajach stowarzyszonych przygotowano najbardziej przystające do potrzeb, warunków i możliwości programy. Przykładowo w Turcji, gdzie z programu w różnych formach skorzystało 20 (!) mln osób, dominowały oferty nadmorskiej turystyki rekreacyjnej i produkty z linii SPA. Z drugiej strony założenia krajowego programu zagwarantowały „rozprowadzenie” turystyki na całe 12 miesięcy roku, co pozwala objąć nią zarówno grupy ekonomicznie słabsze, jak i wspomóc lokalnych oferentów usług w okresach, kiedy nie mogą ich świadczyć masom przyjeżdżających „po słońce” turystów z zachodniej i środkowej Europy (Cavlak, Selvi, 2012).

Rządy niektórych krajów, doceniając potencjał turystyki społecznej w dostarczaniu korzyści lokalnym społecznościom (jako jednocześnie konsumentom lub producentom usług turystycznych) stają się też jej pośrednimi sponsorami, uczestnicząc w odpowiednich programach narodowych organizacji turystycznych – jak zainicjowany w 2016 r. projekt „ScotSpirit” koordynowany przez Visit Scotland (Diekmann i in., 2018). Inną wyraźną cechą tego okresu jest konsekwentne wprowadzanie do turystyki społecznej założeń solidarnościowych, polegających na zapewnieniu sprawiedliwej partycypacji w zyskach lokalnych usługodawców i całych wspólnot, dla których jest ona jedynym lub głównym środkiem utrzymania, zwłaszcza w krajach Afryki i południowej oraz środkowej Ameryki (Jolin, 2020). W ten sposób turystyka społeczna staje się nią nie tylko z perspektywy uczestników, ale i gospodarzy.

PODSUMOWANIE

Badania dziejów turystyki socjalnej ujawniają jej stale rosnące znaczenie jako efektywnego narzędzia realizacji praw jednostki do wypoczynku, instrumentu wspierania integracji społecznej i równouprawnienia rozmaitych grup społecznych, jej wzrastającą prezencję w politykach społecznych oraz jej stale rosnący udział w rynku turystycznym. Kreowanie tej formy turystyki wymaga jednak odejścia od wąskiej perspektywy produktu i jego czysto rynkowych uwarunkowań, a nawet zrównoważonego rozwoju obszarów recepcji turystycznej i uwzględnienia obok nich założeń oraz strategii opieki społecznej i zdrowotnej, polityki społecznej w postaci długofalowych programów spójności czy edukacji.

Systematyczne badanie zjawiska turystyki społecznej w jego historycznym rozwoju nie tylko umożliwia poznanie jej dziejów i jej znaczenia dla realizacji praw ludzkich, ale także pozwala dostrzec jej rosnące znaczenie w realizacji coraz powszechniej uznawanej potrzeby wzmacniania spójności społecznej oraz daje świadectwo jej konsekwentnego wpisywania w polityki społeczne i strategie zrównoważonego rozwoju. Na podstawie tej wiedzy można bez wątpliwości stwierdzić, że obok takich form turystyki jak turystyka kulturowa (w wymiarze edukacji i uczestnictwa w kulturze), aktywna turystyka rekreacyjna (w odniesieniu do utrzymania kondycji fizycznej społeczeństw) i turystyka zrównoważona (w wymiarze zarówno eksploatacji obszarów recepcji, jak i udziału ich mieszkańców w korzyściach), zawierając zresztą w sobie komponenty wszystkich wymienionych, turystyka socjalna może i powinna być rozpatrywana i systemowo wspierana jako efektywne narzędzie realizacji egalitarnych wizji społeczeństw upodmiotowionych i równych sobie obywateli.

BIBLIOGRAFIA

- Analiza rozwoju turystyki społecznej w Polsce. Stan, szanse i zagrożenia* (2007). Warszawa: Instytut Turystyki. Pobrane z: www.msit.gov.pl (11.08.2021).
- Bélanger, Ch.E. (2003). *Le Bureau international du tourisme social. Teoros – Revue de Recherche en Tourisme*, 22 (3), 24–28.
- BITS-ISTO (2021). Witryna internetowa Bureau International du Tourisme Social – www.isto.international (17.08.2021).
- Cavlak, H., Selvi, M.S. (2012). Calypso as a Social Tourism Initiative in the EU. Opportunities and Challenges for Turkey. W: M. Kozak, N. Kozak (red.), *2nd Interdisciplinary Tourism Research Conference Proceedings Book 24–29.04.2012* (s. 156–171). Ankara: Fethiye, Detay.
- CO52 (1936). *Holidays with Pay Convention, 1936 (No. 52)*. Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy. Pobrane z: www.ilo.org/dyn/normlex/en (17.08.2021).
- Diekmann, A., McCabe, S. (2011). Systems of social tourism in the European Union: A critical review. *Current Issues in Tourism*, 14 (5), 417–430. <https://doi.org/10.1080/13683500.2011.568052>
- Diekmann, A., McCabe, S. (2020). Introduction to the Handbook of Social Tourism. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 1–11). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Diekmann, A., McCabe, S., Cardoso Ferreira, C. (2018). Social tourism: research advances, but stasis in policy. Bridging the divide, *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 10 (3), 181–188.
- EARTH (2017). *Request for a European study on the demand site of sustainable and responsible tourism*. European Alliance for Responsible Tourism and Hospitality. Pobrane z: www.earthresponsible.files.wordpress.com/2015/03/en-study-sustainable-and-responsible-tourism-in-europe1.pdf
- Globalny kodeks etyki w turystyce* (1999). Pobrane z: www.unwto.org/ethics-culture-and-social-responsibility/sites/all/files/docpdf/poland_0.pdf (20.08.2021).
- Hall, C.M. (2000). *Tourism planning: policies, processes and relationships*, Harlow: Prentice Hall.
- Haulot, A. (1981). Social tourism. Current dimensions and future developments. *International Journal of Tourism Management*, 2 (3), 207–212. [https://doi.org/10.1016/0143-2516\(81\)90007-4](https://doi.org/10.1016/0143-2516(81)90007-4)
- Hunziker, W. (1951). *Social Tourism: Its Nature and Problems*, Geneva: International Tourists Alliance Scientific Commission.
- Hunziker, W. (1961). Die menschlichen Beziehungen in der touristischen Entwicklungshilfe. *Zeitschrift für Fremdenverkehr*, 16 (3), 89–99.
- Hunziker, W. (1969). Dreissig Jahre Schweizer Reisekasse. *Zeitschrift für Fremdenverkehr*, 24 (2), 56–59.
- Jablonska, J., Jaremko, M., Timcak, G.M. (2016). Social Tourism, Its Clients and Perspectives. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7 (3), S1, 42–52.

- Jolin, L. (2020). Social Tourism in Evolution, open to its socio-political environment. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 13-22). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Manila Declaration on World Tourism* (1980). Pobrane z: www.univieur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/65.%20Manila.PDF (22.08.2021).
- McCabe S., Diekmann A. (2020). The rights to tourism: reflections on social tourism and human rights. W: A. Diekmann, S. McCabe (red.), *Handbook of Social Tourism* (s. 59-71). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Mikos v. Rohrscheidt, A. (2020), *Zarządzanie w turystyce kulturowej, t. 1: Konteksty, koncepcje, strategie*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Minnaert, L. (2016). Social tourism. W: J. Jafari J., H. Xiao (red.), *Encyclopedia of Tourism* (s. 872-873). Cham: Springer International Publishing.
- Minnaert, L., Maitland, R., Miller, G. (2006). Social tourism and its ethical foundations. *Tourism, Culture and Communication*, 7 (1), 7-17. <https://doi.org/10.3727/109830406778493533>
- Minnaert, L., Maitland, R., Miller, G. (2011). What is social tourism? *Current Issues in Tourism*, 14 (5), 403-415. <https://doi.org/10.1080/13683500.2011.568051>
- Montreal Declaration: Towards a humanist, social vision of tourism, International Bureau of Social Tourism* (1996). Pobrane z www.larosadei4venti.org/pdf (12.08.2021).
- Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie turystyki społecznej w Europie* (2006). Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, poz. 2006/C 318/67.
- Stasiak, A. (red.) (2011). *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce*, Łódź: WSTH w Łodzi.
- Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2012). Turystyka społeczna – istota, determinanty, możliwości i kierunki rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 259, 167-177.
- Stelmach, P. (2017). Struktura dystrybucji usług uzdrowiskowych a funkcja uzdrowiskowa gmin. Koncepcja i wstępne wyniki badań. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 473, 552-561.
- Universal Declaration of Human Rights of 10 December 1948; adopted and proclaimed by the General Assembly of the United Nations* (1948). Pobrane z: www.claiminghumanrights.org (22.08.2021).
- Włodarczyk, B. (2010). Turystyka społeczna – próba definicji zjawiska. W: A. Stasiak (red.), *Turystyka społeczna w regionie łódzkim* (s. 23-35). Łódź: WSTH w Łodzi.
- Wojciechowska-Solis, J. (2011). Kierunki rozwoju turystyki społecznej. W: A. Stasiak (red.), *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce* (s. 9-22). Łódź: WSTH w Łodzi.